

ПОХІДНІ КАУЗАТИВНІ ДІЄСЛОВА В НІМЕЦЬКІЙ І УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

СТУПАК І. В.

Донецький національний університет

Причинно-наслідкові відношення як одна з основних форм взаємозв'язку процесів та явищ об'єктивної дійсності є, як відомо, найважливішими відношеннями, що знайшли відображення у мові. Підвищене зацікавлення вивченням засобів вираження каузативності зумовлено тим, що вони складають велику та комунікативно важливу групу.

Незважаючи на те, що дієслівна каузативна семантика вивчається лінгвістами, починаючи в основному з 60-х років ХХ сторіччя, розглядалася вона, більшою мірою, у рамках морфологічного й аналітичного каузатива або каузативних конструкцій. По-перше, у працях, які присвячені дослідженню каузативних дієслів, вони розглядаються взагалі, тобто не розмежовуються на непохідні та похідні каузативні дієслова (далі ПКД) [3; 8 та ін.].

По-друге, у працях, присвячених дієслівному творенню як у німецькій [5; 7 та ін.], так і в українській мовах [2; 4 та ін.] зосереджено увагу саме на загальних проблемах словотвору дієслова, а отже, не аналізуються ПКД як окрема група дієслівної лексики і відповідно не описано його як специфічну систему.

Останні десятиріччя спостерігається зацікавлення зіставними і типологічними дослідженнями дієслів, у тому числі ПКД [1; 6], що зумовлено екстралінгвістичними чинниками – інтенсифікацією міжкультурних, соціокультурних і мовних контактів, прагненням лінгвістики до виявлення загального та специфічного у структурі та функціонування різноструктурних мов. Проте поза межами системних досліджень залишаються питання творення і функціонування ПКД у німецькій і українській мовах, які не були предметом спеціального зіставного і типологічного дослідження. У зв'язку з цим вивчення категорії каузативності як лінгвістичного феномена у німецькій та українській мовах є одним із актуальних питань зіставного та порівняльного мовознавства.

Отже, незважаючи на значну кількість праць, присвячених дослідженню каузативних дієслів, вони спрямовані на лексичний, морфологічний або аналітичний спосіб дієслівного вираження каузативності, а комплексний підхід до вивчення ПКД, утворених від різних за частиномовною належністю мотиваційних основ за допомогою словотвірних засобів, на матеріалі німецької та української мов ще не був реалізований, що й зумовлює актуальність даного дослідження.

На відміну від аналізованих розвідок, предметом роботи є взаємодія словотворчої семантики та категорії каузативності.

Об'єктом дослідження слугують ПКД у німецькій і українській мовах.

Мета роботи полягає у виявленні загального та специфічного у німецькій та українській мовах, що розкривається в процесі комплексного дослідження ПКД: структури, семантики та функціонування ПКД.

Для цього необхідно розв'язання таких завдань: визначити загальні й

особливі властивості категорії каузативності в кожній мові; дослідити закономірності й відмінності у формуванні ПКД; з'ясувати способи та засоби передачі значень каузативності; встановити загальні критерії визначення каузативних дієслів у мовах дослідження; виявити особливості семантичної структури ПКД.

Матеріал дослідження. На першому етапі шляхом суцільної вибірки із тлумачних словників німецької та української мов відібрано 5572 німецьких і 5408 українських ПКД. Другий етап дослідження передбачав суцільну вибірку речень, які містять ПКД із художніх текстів кінця ХХ – початку ХХІ ст. Суцільна вибірка, до якої включено ПКД, що зустрічаються один або більше разів, склала близько шести тисяч ПКД у кожній мові.

У роботі до каузативних дієслів відносимо дієслова, які викликають іншу дію або стан, що виражено принаймні у двох ситуаціях, зв'язаних між собою відношенням каузації, та відображають причинно-наслідкові відношення на референтному рівні. Під ПКД розуміються дієслова, що утворені від різних за частиномовною приналежністю мотиваційних основ за допомогою словотворчих засобів, тобто одиниці типу нім. *veranlassen* 'dazu bringen, etw. zu tun' 'примушувати виконати що-небудь' (← *lassen* 'примушувати'), *christianisieren* 'zum Christen machen, zum Christentum bekehren' 'навертати у християнство, хрестити' (← *der Christ* 'хрестиянин'), укр. *білити* 'робити білим' (← *білий*), *гнівити* 'викликати почуття гніву' (← *гнів*).

ПКД становлять невід'ємну частину словотвірної системи дієслівної лексики як у німецькій, так і в українській мовах. Саме це зумовлює наявність загальних закономірностей у формуванні ПКД, властивих дієслівному творенню – схожість структурних типів, продуктивність словотворчих способів, категорійна приналежність та дериваційна активність мотивуючої основи. Відмінності структурних типів ПКД зумовлені особливостями словотвірної системи кожної окремо взятої мові, зокрема: наявністю/відсутністю певного структурного типу, набором словотворчих способів, ступенем активності функціонально тотожних несловотворчих засобів репрезентації каузативного значення, зокрема синтаксичних конструкцій, дією обмежувальних чинників – морфемно-структурні, лексико-семантичні й лексико-граматичні характеристики мотиваційних основ.

Аналіз творення ПКД від різних за частиномовною належністю мотиваційних основ виявив дію трьох типів словотворчих відношень:

1) транспозиційних, де основна функція префіксів полягає в зміні категоріального значення мотиваційної основи, тобто її транспозиція в дієслово. Наприклад, творення ПКД від іменника, пор.: *der Computer* 'комп'ютер' → *computerisieren* 'mit Computern ausstatten' 'обладнати комп'ютерами, комп'ютеризувати'; *бронза* → *бронзувати* 'покривати бронзою'; прикметника, пор: *hell* 'світлий' → *erhellen* 'hell machen' 'робити світлим, освітлювати'; *довгий* → *видовжити* 'зробити довшим';

2) еквівалентних, які мають місце у внутрішньодієслівному творенні ПКД без додаткових ознак, пор: *zünden* 'запалити' → *entzünden* 'zum Brennen bringen' 'привести до горіння, запалити'; *смішити* → *rozmішити* 'діями або словами викликати сміх у кого-небудь';

3) модифікаційних, які зумовлюють наявність у значенні ПКД додаткових ознак, пор.: *rüsten* ‘озброюватися’ → *umrüsten* ‘anders ausrüsten’ ‘переозброювати’; *varniti* → *uvarniti* ‘варячи, зменшувати кількість’.

Семантика ПКД розглядається не лише через відношення до семантики твірного слова та словотворчих афіксів, але також у зв'язку з тими семантичними якостями, які характеризують ПКД в синтагматиці. Останнє визначило функціональний підхід до визначення семантичних ознак ПКД. Аналіз семантичної структури ПКД у німецькій та українській мовах свідчить, що їм притаманна подібна система загальної семантичної характеристики консеквента – наявність спільних типів (**посесивні**: *das Dach* ‘дах’ → *überdachen* ‘mit einem Dach versehen’ ‘забезпечити дахом’, *зброя* → *озброїти* ‘забезпечити зброєю’; **атрибутивні**: *rein* ‘чистий’ → *reinigen* ‘sauber machen’ ‘робити чистим’, *жовтий* → *вижовтити* ‘зробити жовтим’; **ПКД стану**: *zahn* ‘покірний’ → *zähmen* ‘zahn machen’ ‘робити покірним’, *веселий* → *веселити* ‘робити кого-небудь веселим’; **локативні**: *schieben* ‘двигати’ → *abschieben* ‘von seinem bisheriger Standort wegschieben’ ‘рухаючи, усувати з попереднього місця знаходження’, *везти* → *перевезти* ‘везучи, переміщувати з одного місця на інше’; **акціональні**: *die Kurbel* ‘пускова ручка’ → *ankurbeln* ‘mithilfe einer Kurbel in Gang bringen’ ‘за допомогою пускової ручки привести у рух’, *крутити* → *закрутити* ‘крутячи, надавати вихрового руху’), які відрізняються в мовах дослідження за продуктивністю й частотністю.

Розбіжності щодо продуктивності виділених семантичних типів ПКД зумовлені певними обмежувальними чинниками формального характеру (морфологічна структура мотивуючої основи, конкуренція мовних засобів, набір словотворчих засобів) або семантичного (семантика мотивуючої основи).

Аналіз взаємодії компонентів семантики ПКД дозволив встановити загальні критерії визначення каузативних дієслів і особливості семантичної структури ПКД в німецькій і українській мовах. Реалізація семантичних ознак – каузації, способу каузації (каузальна дія), консеквентна (каузована дія) – у значенні ПКД дозволяє поділити їх на чотири підгрупи:

1) ПКД, в значенні яких відображено семантичні ознаки, що вказують на каузативність, спосіб каузації і консеквент, наприклад: (1) *Ich ...zündete eine Zigarette an...* ‘Я ... запалив сигарету...’ У словниковому значенні ПКД *anzünden* ‘zum Brennen bringen’ ‘привести до горіння, запалювати’ вказується спосіб каузації ‘запалювати’, яка призводить до каузальної дії ‘горіти’;

2) ПКД, які, нарівні із значенням каузативності, відображають спосіб каузації, наприклад: (2) *Уже як та Марія умовила Цвичка стати до роботи...* У значенні ПКД *умовляти* ‘словами переконувати кого-небудь, схиляючи до чогось’ вказується на вербальний спосіб каузації. ПКД *умовляти* має семантику ‘вербально казувати когось виконувати якусь дію’, а інфінітив позначає каузовану дію.

3) ПКД, які поряд зі значенням каузативності, відображають каузовану дію, наприклад: (3) *Das Sprechen ermüdete ihn...* Семантика ПКД *ermüden* ‘müde machen’ ‘робити втомленим, втомити’ відображає семантичні ознаки ‘казувати’ і ‘бути втомленим’, тобто зміну попереднього стану на інший.

4) Існує група дієслів, єдиною семантичною ознакою яких виступає

каузативність, наприклад: *abzwingen* 'примушувати'. Такі ПКД функціонують у складі каузативних конструкцій із залежним інфінітивом, який виражає каузовану дію, наприклад: (4) *Xто ж міг знати, що павук, якого природа примусила повзати...* Значення ПКД *примушувати* 'вимагати в кого-небудь виконання чогось незалежно від його волі, бажання' містить вказівку на каузативність, а інфінітив *повзати* позначає каузовану дію.

У семантичному плані обидві мови виявляють певні особливості в реалізації таких ознак ПКД, як каузативність, спосіб каузації та значення консеквента. У німецькій мові порівняно з українською для ПКД характерна реалізація всіх трьох ознак – каузативність, спосіб каузації і значення консеквента. В українській мові в значенні ПКД відбито, переважно, дві ознаки – каузативність і значення консеквента, яке характеризується певним набором конкретизованих семантичних ознак. Отже, німецьким ПКД притаманна додаткова антецедентна інформація (спосіб каузації), а українським – консеквентна інформація.

Семантико-синтаксичний аналіз компонентів ПКД вияв наявність 5 спільних способів репрезентації консеквента: 1) експліцитне вираження (в реченні (4) консеквент репрезентовано окремою лексемою – інфінітивом *повзати*); 2) інкорпороване вираження, тобто репрезентовано у формальній структурі ПКД (в реченні (3) консеквент на позначення стану виражено за допомогою кореневої морфеми – прикметника *müde*, від якого утворено ПКД *ermüden*); 3) імпліковане вираження, тобто в семантичній структурі ПКД (в реченні (1) консеквент 'горіти' виражено імпліковано у значення ПКД *anzünden*); 4) опущення, яке виводиться із контекста; 5) еліipsis загального характеру.

Відмінність стосується дейктичного вираження локативного компонента, що зумовлено специфікою будови кожної із мов зіставлення. Так, у німецькій мові суб'єктивна орієнтація локативного компонента репрезентована у формальній структурі ПКД за допомогою префіксів, а в українській мові просторовий дейксис має вираження на рівні синтаксису. Наприклад, (6) *Ich holte die Zeitungspakete von draußen herein und packte sie aus*. "Я заніс жмут газет ззовні усередину та розпакував". Значення ПКД *hereinholen* 'von dort draußen hierher nach drinnen holen' 'нести ззовні всередину' припускає наявність двох валентностей на позначення попереднього і кінцевого місця розташування. Причому префікс *ein-* вказує на рух всередину, а префікс *her-* вказує на напрямок руху до кінцевого місця розташування щодо умовного суб'єкта-орієнтиру *Ich* 'я', тобто кінцеве місце знаходження об'єкта *Zeitungspakete* 'жмут газет' збігається з позицією суб'єкта мовлення.

Аналіз функціонування ПКД у німецькій і українській мовах виявив, що семантична й синтаксична структури речень із ПКД, знаходяться переважно в асиметричних відношеннях. У більшості випадків відбувається скорочення синтаксичної структури речень із ПКД за рахунок інкорпорованого (див. речення (3) або імпліцитного (див. речення (1) вираження консеквента. Симетричні відношення між семантичною та синтаксичною структурою ПКД є непоширеними в обох мовах дослідження, що зумовлено семантикою мотиваційних основ ПКД та контексту, який обумовлює реалізацію або опущення певних семантичних компонентів каузативної ситуації.

Отже, дослідження структурно-семантичної організації ПКД та їхнього

функціонування в тексті свідчить про дію принципу економії в обох мовах, яка проявляється на структурно-семантичному рівні здатністю однією лексемою (ПКД) виражати каузативність, спосіб каузації і/або консеквент, який конкретизується розгалуженим набором семантичних ознак, на синтаксичному рівні – асиметричними відношеннями семантичних компонентів з їхніми синтаксичними корелятами.

Каузативність, яка привертає увагу багатьох лінгвістів, розглядається переважно з позиції парадигматики. Втім дослідження цієї категорії в функціональному аспекті на матеріалі неспоріднених мов, вивчення її комунікативних властивостей допомагає визначити поряд із загальними властивостями також особливості категорії каузативності в кожній мові.

До загальних властивостей належить взаємодія з такими лексичними категоріями, як синонімія: відсутність або непродуктивність ПКД певної семантики в німецькій і українській компенсується лексичними, фразеологічними та іншими засобами; і полісемія: багатозначність ПКД спричиняє те, що каузативне значення має не дієслово в цілому, а лише окремі його значення.

Відмінністю мов зіставлення є взаємодія в українській мові ПКД із омонімією граматичного типу: наявність префікса *за-*, який здатний формувати два протилежних значення (початку та кінця) в межах одного й того ж семантичного типу – “каузувати розпочати процес” і “каузувати зупинити процес”.

В українській мові, на відміну від німецької, каузативність перехрещується із граматичною категорією виду: наявність ПКД доконаного і недоконаного видів, які належать до одного й того ж семантичного типу, але розрізняються за додатковими ознаками.

Зміст каузативних дієслів є універсальним для мов зіставлення, однак, способи та засоби передачі значень каузативності суттєво відрізняються. Своєрідність німецької та української мов, їх словотвірні можливості призводять до відмінностей у репрезентації окремих значень каузативності.

Таким чином, зіставне дослідження ПКД як одного із засобів вираження каузативності дозволило визначити межі категорії каузативності в німецькій і українській мовах, виявити особливості в спрямованості компонентів каузативності в кожній мові.

Дослідження може бути продовжено в напрямку зіставного аналізу синтаксичного вираження актантів ПКД на матеріалі німецької та української мов, які мають суттєву розбіжність. Перспективним видається типологічне дослідження ПКД, оскільки похідні становлять вагомий пласт лексики в кожній мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зубрицький Л. Типи каузації та форми її вираження на прикладі німецької та української мов / Л. Зубрицький // Вісник Львів. ун-ту. Серія іноз. мови. – 2003. – № 11. – С. 137–144.
2. Ковалик І. Словотвір сучасної української мови / Іван Ковалик. – К. : Наукова думка, 1979. – 404 с.
3. Неद्याлков В. П. Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив /

- В. П. Неद्याлков, Г. Г. Сильницький. – Л. : Наука, 1969. – 311 с.
4. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / Віталій Макарович Русанівський. – К. : Наукова думка, 1971. – 315 с.
5. Fleischer W. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache / W. Fleischer. – Leipzig : Bibliographisches Inst., 1971. – 327 s.
6. Kaliuščenko V. D. Die Wortbildung des Verbes im Deutschen und Ukrainischen / V. D. Kaliuščenko // Ukrainisch-bayerische Tagung an der Iwan-Franko-National-Universität L'wiv "Ukrainisch-bayerische Beziehung: Germanistik im Spannungsfeld zwischen Kultur, Politik und Wirtschaft". – Львів : БАК, 2004. – S. 144–151.
7. Kühnhold I. Präfixverben / I. Kühnhold // Deutsche Wortbildung. Erster Hauptteil: Das Verb. – Sprache der Gegenwart. – Düsseldorf : Schwann, 1973. – Ed. XXIX. – S. 341–375.
8. Persson I. Die kausative Struktur aus semantischer und pragmatischer Sicht / I. Persson // Sprache und Pragmatik. Lunder Symposium. – Lund : LiberLärmedel, 1979. – 167 s.

МОДЕЛІ АФІКСАЛЬНОГО СЛОВОТВОРЕННЯ В КОРЕЙСЬКІЙ, РОСІЙСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ

УРЯДОВА В. Д.

Київський національний лінгвістичний університет

Лінгвістична парадигма кінця ХХ – початку ХХІ ст. спрямована на розв'язання такої актуальної проблеми сучасного словотвору та теорії номінації, як з'ясування механізмів мотивації, що на вербальному рівні виявляється у структурно-семантичних зв'язках між похідними та твірними одиницями мовної системи (О. Селіванова). Незважаючи на те, що поняття мотивації виникло у словотворі як відповідник формальної та семантичної похідності слів, яка відображає формально-змістовий зв'язок похідного та твірного слів у межах знакового коду мовної системи (В. Гак, О. Земська, І. Улуханов, М. Янценецька), все частіше мовознавці наполягають на вивченні словотворчої мотивації, з одного боку, в синхронічно-діахронічному аспекті (С. Соколова), а з іншого, в онтологічно-універсологічному (М. Гінатулін). Особливо важливо це для досліджень контрастивно-типологічного плану.

Останнім часом спостерігається активізація зіставно-типологічного вивчення словотвору як близькоспоріднених (Л. Мартинова, Л. Сегін), так і неблизькоспоріднених мов (Ю. Мосенкіс, Д. Переверзев, Ю. Собков), результати якого свідчать про те, що саме афіксальні засоби словотворення найкоректніше відображають структурну спільність і розбіжність мов різної типологічної класифікації. Це пояснює той факт, що й дотепер актуальними залишаються проблеми дослідження кількісного й якісного складу словотворчих афіксів різних мов, які є визначальними показниками не лише генеалогічної класифікації мов, а й морфологічної будови окремої мови.

Метою цієї статті є опис результатів порівняння афіксальних засобів словотворення в корейській, російській та англійській мовах шляхом зіставлення їхніх особливостей у словотворчих системах цих мов.

У сучасному словотворенні наявний традиційний погляд на поняття афіксації, під якою розуміють приєднання афікса до основи слова або кореня